

La batalla de la Fatarella, 1938. Museografia, iconografia, recreació i memòria. Un model transversal de recerca didàctica¹

**La The Battle of Fatarella, 1938. Museography, iconography, recreation and
memory. A transversal model of didactic research**

*Rafel Sospedra Roca*¹

*Maria Feliu Torruella*²

*Ann Elisabeth Wilson*³

*Gemma Sebares Valle*⁴

*Mar Hernández Pongiluppi*⁵

1. Didpatri. UB. ✉ rsospedra@ub.edu

2. Didpatri. UB. ✉ mfeliu@ub.edu

3. Didpatri. UB. ✉ awilson@ub.edu

4. Didpatri. UB. ✉ g.sebares@ub.edu

5. Didpatri. UB. ✉ marhpongiluppi@gmail.com

Grup de Recerca Didpatri

Universitat de Barcelona

Campus Mundet

Edifici de Llevant, despatx 127

Passeig de la Vall d'Hebron, 171.

08035 Barcelona

Rebut: 17/02/2017

Acceptat: 29/02/2018

Resum

El combat de Raïmats, succeït el darrer dia de la batalla de l'Ebre (15 de novembre de 1938) ha estat investigat des de diverses òptiques per part del grup de recerca DIDPATRI en una perspectiva interdisciplinària i transversal. La recerca va començar amb una petició de l'associació cívica Lo Riu el 2013 a la Universitat de Barcelona que van conduir a una intensa campanya arqueològica en una clara dinàmica de recerca pública. En els anys posteriors i fins el 2018 les accions sobre Raïmats s'han multiplicat incorporant experiències sobre museografia a l'aire lliure; visites escolars; turisme de camps de batalla; recreació històrica i generació d'iconografia didàctica. Tot plegat la dinàmica no exhaustiva, es contextualitza també en una dinàmica pedagògica d'investigació acció en la qual els plantejaments didàctics assolixen protagonisme. L'experiència transversal de Raïmats incorpora també

1. Aquest article es contextualitza en el projecte: Iconografía y recreación histórica en la didáctica del patrimonio. El caso de la Guerra Civil española. EDU2016-76589-R.

una vessant explícita de memòria en tant que el lloc s'ha convertit en un referent significatiu de la batalla de l'Ebre.

Paraules clau: Batalla de l'Ebre. Museografia. Iconografia. Recreació. Memòria

Abstract

The battle of Raïmats, happened on the last day of the Battle of the Ebro (15 November 1938), has been researched from various viewpoints, and also in a transversal and interdisciplinary perspective, by the research group DIDPATRI. The search began with a request of the civic association Lo Riu (The River) in 2013 to the University of Barcelona, who carried out an intense archaeological campaign in a dynamic of public research. In the following years and until 2018 the actions on Raïmats have been multiplied by incorporating experiences on open-air museography, school visits, Battlefields Tourism, historical recreation and didactic iconography. All in all the dynamics gets its contextualisation within a pedagogical action research in which the didactic approaches achieve a high prominence. The experience at Raïmats also includes an explicit approach on memory since the place has become a significant site to the Battle of the Ebro history.

Keywords: Battle of the Ebro, Museography, Iconography, Recreation, Memory

Sumari

1. Una batalla llunyana; 2. La recerca arqueològica; 3. La museïtzació del combat de Raïmats; 4. La generació d'una iconografia didàctica; 5. Les activitats de recreació; 6. Polítiques de memòria; 7. Acció didàctica directa; 8. Conclusions; 9. Bibliografia citada

Una batalla llunyana

La batalla de Raïmats es va lliurar els dies 14 i 15 de novembre de 1938 va ser un dels darrers actes de la batalla de l'Ebre. El XVé cos d'Exèrcit de l'Exèrcit Popular de la república es va replegar cap a Flix per passar el riu pel pont de ferro de Flix, l'únic que encara es mantenia operatiu. Per tal de garantir l'èxit de la retirada forces republicanes es van desplegar al llarg de la línia fortificada de la propera Serra de La Fatarella, que s'estenia des d'Ascó fins a Riba-roja i tenia el seu punt més elevat en la zona de Raïmats (Miro, 2013, 69-74). Es tractava d'una línia de trinxeres i fortins que es va construir a l'inici de la batalla per garantir, precisament, un perímetre de seguretat cas d'haver de repassar el riu. Les tropes destacades en aquesta línia havien de resistir per tal que el gruix de les forces republicanes es poguessin retirar. El 14 de novembre els franquistes van llençar ferotges atacs emprant a la vegada aviació, artilleria pesant i artilleria divisionària, atès que si trencaven la defensa podien col·lapsar la totalitat del XVé cos d'exèrcit contra el riu i destruir-lo (Rubio, Hernández, 2015). Tanmateix els defensors van aconseguir mantenir la resistència en

uns combats que, probablement van ser dels més brutals de tota la guerra. Els franquistes van poder doblegar, finalment la resistència a Raïmats utilitzant massivament tancs per atacar fortins i trinxeres. Cap a migdia del dia 15 de novembre la resistència a Raïmats va ser definitivament esclafada, però el sacrifici dels defensors va permetre que el gruix de les forces del XVé cos d'exèrcit pogués passar a l'altra banda del riu i lliurar els combats de la campanya de Catalunya.

La recerca arqueològica

Al llarg dels anys 2005 i 2010 l'Associació Lo Riu va estar treballant en la identificació i localització de la Línia Fortificada de La Fatarella de la qual se'n havia perdut la memòria i únicament en quedava constància a partir d'algunes informacions deixades pels enginyers italians (Rams, Pérez, 2010). El treball plantejat amb el suport de voluntariat esdevingué molt positiu en tant que va contribuir a la recuperació de trams de la fortificació i a posar-los a l'abast de la ciutadania. A principis de 2011 l'Associació Lo Riu i el grup de Recerca DIDPATRI (Didàctica del Patrimoni) de la Universitat de Barcelona van signar un acord de col·laboració que comprenia aspectes arqueològics, històrics i didàctics per tal de potenciar el coneixement a l'entorn de la línia fortificada de La Fatarella.

L'octubre de 2011 es van iniciar treballs arqueològics a la zona de Raïmats en els quals van participar arqueòlegs del CSIC-INCIPIT i del grup de recerca DIDPATRI així com voluntaris de Lo Riu. La campanya resultà exitosa en tant que va permetre la recuperació de dos fortins i alguns trams de trinxera. Es va recuperar molt material bèl·lic així com les restes esquelètiques d'un soldat. Tanmateix la Generalitat (Direcció general de relacions Institucionals) invocant la Llei de Fosses va procedir a confiscar les restes del soldat tot impedit l'estudi per part dels antropòlegs vinculats a la campanya. Malgrat aquest incident, que va comportar dures polèmiques, la campanya va generar una important documentació que va permetre donar llum sobre com s'esdevingué l'enfrontament de Raïmats (Gonzalez-Ruibal, 2012).

L'excavació va mostrar que el combat havia estat ferotge: centenars de beines, restes de granades i fragments de metralla... soldats morts colgats, evidenciaven la crueltat de l'enfrontament. La recerca arqueològica es va complementar amb una recerca etnogràfica recollint múltiples informacions de persones que van viure els darrers dies de la batalla a l'entorn de La Fatarella.²

2. Cal destacar l'extraordinari recull d'informació realitzat per Joan Sambró, un dels mantenidors de la memòria històrica a l'entorn de la Guerra Civil a La Fatarella.

La museïtzació del combat de Raïmats

En els anys que van seguir, la recerca es va centrar en els aspectes d'història, es a dir, en l'obtenció de fonts, documents i testimonis que permetessin augmentar el coneixement dels fets. Al mateix temps va sorgir el problema de com conservar les fortificacions de campanya i els fortins incloent una perspectiva de museïtzació i gestió dels espais excavats, documentats i recuperats. A partir del 2012 i 2013 es van demanar de nou permisos a la Generalitat per poder excavar, netejar i reconstruir estructures i entorns del jaciment de raïmats. Aquestes activitats es van fer a l'empara de diversos projectes finançats³. Tanmateix només es va poder intervenir en les finques en les quals es va poder disposar del permís del propietari, això explica que la intervenció és limités a un sol fortí dels dos excavats. L'objectiu principal era ajudar a fer comprensible el camp de batalla, i per aconseguir aquest objectiu res millor que restituir la volumetria i aspecte d'algunes de les estructures fragmentàries que havien perviscut. En aquest sentit la intervenció va tenir una doble vessant conservacionista, per una banda, però també de museografia didàctica per fer comprensible el camp de batalla.

La trinxera es va consolidar tot intentant minoritzar els processos d'erosió i, a l'hora, tractant de restituir la volumetria i aspectes originals (Hernández, Cardona, Rojo, 2013). Es va optar per reforçar i complementar els murs amb parets de pedra seca, altrament molt utilitzada en altres fortificacions dels entorns. En alguns llocs els coronaments es van faltar i reforçar amb sacs terrers.

Pel que fa al fortins de la zona excavada, els denominats 3 i 4, (com altres de l'entorn: els denominats 1, 5, 2, 6, 7, 8) cal tenir present que tots ells tenien destruïda la seva part superior, i que únicament conservaven la part inferior. Sembla que les destruccions es van fer als 40 per iniciativa governativa i en previsió de que les estructures poguessin ser reaprofitades en un nou conflicte. Per tant es va optar per fer les estructures comprensibles tot restituint la part superior dels fortins. Aquesta activitat es va implementar tenint en compte els manuals de fortificació contemporanis (Capdevila, 1938) per la qual cosa la fortificació va tenir un biaix d'arqueologia experimental. Pel que fa a l'aspecte exterior i les alçades de la part superior es va tenir en compte la documentació fotogràfica dels enginyers del *Corpo de Truppe Voluntari (CTV)* (Martínez Bande, 1978, pp. 304; 263) així com la normativa de fortificació del setembre de 1938 en el Grup d'Exercits de la Regió Oriental (AGMAV,C575). Les estructures existents es van lligar amb formigó lleugerament pigmentat separat de l'antic mitjançant l'ús de malles. Altrament la diferència de textura entre el formigó d'un i altre moment esdevingué molt evident en tant que el de l'any 1938 va utilitzar massivament còdols pujats directament del riu. Tot plegat la intervenció garantia la reversibilitat del procés. L'estructura es va coronar i complementar amb sacs

3. Ministeri d'Economia i Competitivitat (EDU2012-35299); Ministeri de la Presidència (MPR63/11); Agència de Gestió d'Ajuts Universitaris i de Recerca. Generalitat de Catalunya. (2009SGR245).

Figura. 1. Treballs de consolidació d'una trinxera, amb pedra seca.

Figura. 2. El fortí numero 4 de Raimats, reconstruït.

terrers tal com evidenciava la documentació fotogràfica del CTV. Per definir les parets de formigó es van utilitzar planxes de fusta i el procés es va fer en tres tongades, tot plegat per complementar el fortí, que de fet era de petites dimensions (interior de 2x2 i parets d'una amplada de 1'25 mts.) van fer falta 18 metres cúbics de formigó. Tot plegat dona idea de les dificultats dels sapadors per pujar el material als diferents punts de la línia, que compta amb fortins de molt difícil accés. Les graves i els sacs de ciment podrien pujar en camió, però el transport al llarg de la línia forçosament es va haver de fer a les espatlles dels soldats. Tot plegat el conjunt de trinxeres, i del fortí núm. 4, va començar

a oferir, a partir del 2015, un aspecte comprensible que possibilitava les visites escolars, el turisme de guerra, els actes commemoratius i esdevenia un marc interessant per fer activitats de recreació. El procés de museïtzació *all aperto* estava en marxa i continuaria durant el 2017 i el 2018.

Aquesta intervenció museogràfica a l'aire lliure es va complementar amb una petita exposició monogràfica en els locals de l'Associació lo Riu, en les antigues escoles del poble de La Fatarella

La generació d'una iconografia didàctica

Per tal de fer comprensible els elements estructurals mobles, però també els immobles es va procedir a generar un programa d'iconografia didàctica que fos capaç de mostrar la línia fortificada, la seva circumstància històrica i el paisatge tal com eren en el seu moment. També els diferents elements materials mobles (munició, equipament dels soldats, restes esquelètiques) i el seu context trobats en les excavacions. Es pretenia desenvolupar una línia didàctica paral·lela a la recerca disciplinar de base, per poder explicar millor a la societat (ciutadania, escoles, gent interessada...) els sabers generats per la recerca arqueològica i històrica. De fet la iniciativa s'emmarcava amb les praxis de l'arqueologia pública anglosaxona, que posava l'èmfasi en la socialització del coneixement (Moshenska, 2017). Es partia de la base de que les restes arqueològiques fragmentàries i descontextualitzades, eren de difícil comprensió per a persones sense pre-conceptes sobre el tema, i seguint els criteris psicopedagògics del constructivisme es pretenia subministrar elements de mediació per fer comprensibles els diferents tipus de restes. Això passava, com hem assenyalat en l'apartat anterior, per refer estructures recreant i evocant el seu aspecte original, però també per subministrar una iconografia didàctica que complementés restes i objectes, mostrés el seu aspecte, el seu context i els seus usos.

Els treballs sobre les estructures defensives es van iniciar en el 2017 i 2018, i els treballs encara estan en vies d'execució en el moment de redactar el present article. Els treballs iniciats⁴ pretenien reconstruir el conjunt del camp de batalla a partir d'un aixecament 3D molt acurat i amb rèplica de les diferents textures.

Els treballs iconogràfics es van centrar en els elements mobles, i també en les restes esquelètiques del soldat localitzat, les restes associades i el context de la trinxera. L'esquelet del soldat estava quasi complet, es tractava d'un home de més de 35 anys, mort presumptament a causa d'una explosió (morter o granada ofensiva) que li va arrencar la mà, li va introduir metralla al pit i li va fracturar el fèmur. La seva mort deuria

4. Cal destacar al respecte l'extraordinari treball de Joan Ramon Casals quant a aixecament en 3D de la zona de Raïmats.

Figura 3. Iconografia sobre el combat de Raïmats (MarHP)

ser immediata. Algú li deuria prendre el fusell, casc i cartutxeres, si en portava, i el cos va quedar colgat a la trinxera. Sota de l'esquelet els arqueòlegs van localitzar les restes del que havia estat el sarró i les beines dels cartutxos que va disparar abans de morir. També es van localitzar botons, fragments de roba, i les soles dels botins de cuir. Des d'un punt de vista científic i didàctic, i òbviament humanista, tractat de donar elements d'intermediació per fer comprensibles les restes i el seu context esdevenia un objectiu didàctic interessant. Els treballs de recreació iconogràfica del soldat mort, del seu equip, del que duia al sarró i del seu context es van efectuar amb la col·laboració de Mar Hernández Pongiluppi, professora del Departament d'Educació Visual i Plàstica de la UB i investigadora del grup DIDPATRI. Amb l'ajut de recreadors⁵ es van refer acuradament els diferents elements que possiblement portava el soldat dins el sarró i dels quals se'n havien trobat restes fragmentàries: granades ofensives i defensives, paquets de munició de fusell Mosin Nagant; restes de paper (cartes?); ampolleta de medecina; gibreleta d'afaitar; tub de brillantina marca Myrurgia (possiblement utilitzada com a greixant del fusell), un plat d'alumini... Els elements recreats es van dipositar en un sarró, es van fotografiar i es van redibuixar amb tècnica de *matte painting*. Igualment amb l'ajut d'un recreador, i a la trinxera *in situ* es van hipotetitzar les diferents posicions del soldat mort i com es podria haver produït aquesta, i tot el procés es va documentar fotogràficament. A partir de la documentació generada es van realitzar diferents propostes iconogràfiques a partir de *matte painting* recreant el soldat, el seu equip, els combats, la causa de la mort etc. Tot

5. Les tasques de recreació, de gran qualitat, van ser coordinades per Oriol Miró Serra.

plegat va subministrar un excel·lent material didàctic que es va poder aplicar de manera polivalent, en tant que va servir per il·lustrar els plafons del petit centre d'interpretació de l'Associació lo Riu, els materials didàctics com també diferents publicacions periòdiques i també científiques (Gonzalez-Ruibal; 2016, 272).

La iconografia didàctica de base es va utilitzar àmpliament i esdevingué un referent de qualitat, i en cap cas va ser qüestionada, ans al contrari, des dels entorns de recerca de base. Aquests treballs iconogràfics sobre la batalla de Raïmats van continuar amb successives ampliacions, i encara s'estan desenvolupant noves propostes i versions en el moment de redactar el present article.

Les activitats de recreació

Les diferents temptatives per evocar, fer comprensible i visible el passat de la batalla de Raïmats també han comportat la realització d'activitats de recreació històrica sobre el propi terreny de la batalla. Les concentracions de recreadors s'han donat, com a mínim, amb una periodicitat anual normalment coincidint amb les dates d'aniversari de la batalla a mitjans del més de novembre. Les convocatòries han implicat xerrades prèvies, fires d'objectes d'època, i la museïtzació del camp de batalla. En diferents zones de l'espai es situaven centres d'interès que contextualitzaven les casuístiques de l'Exèrcit Popular de la República: una tenda de sanitat, un centre de transmissions, una cuina de campanya; una taula d'informació de Defensa Passiva; un lloc de comandament; un punt de direcció d'obres d'enginyers; un espai dedicat a la cultura en campanya un niu de metralladores; i la guarnició de l'interior del fortí. El públic visitant circulava aleatòriament pels diferents punts d'interès. A la tenda de sanitat es disposaven atuells de primeres cures, lliteres i caixes de medecines. Els recreadors, amb fulletons de l'època, explicaven la problemàtica de la higiene (paràsits, manca de neteja, alimentació desigual...). S'explicava com l'Exèrcit Popular va fer un esforç per promocionar la cura de les dents i la neteja del cos. També es parlava de les malalties i ferides més usuals i el seu tractament. S'explicava el mètode Trueta consistent en deixar les ferides netes i obertes i s'informa sobre innovacions com les transfusions i el problema que suposava el desconeixement dels antibiòtics. També es feia referència als serveis d'urgència dels hospitals catalans desenvolupats precisament per donar resposta a les víctimes dels bombardeigs aeris. A la cuina de campanya es mostrava la pervivència dels atuells tradicionals, es preparava un brou de verdures amb una olla gran i es mostraven els productes més usuals en les cuines de campanya del moment: llenties, guixes, cigrons, cansalada. També hi havia mostres de les llaunes de major consum entre les tropes, donat especial rellevància a les procedents de la Unió Soviètica. En determinats moments els visitants eren convidats a prendre una tassa de brou o una «tapa» de cansalada i guixes. En el centre de transmissions els visitants tenien l'oportunitat de parlar a través d'un telèfon de campanya d'època que connectava amb les trinxeres més avançades. En la taula de defensa passiva els recreadors mostraven l'ús

Figura 4. Recreadors
a Raimats.

Figura 5. Recreadors del
Màster de Museologia de
la Universitat de Barcelona
(2016).

de mascare antigàs, les recomanacions en cas de bombardeig, les fitxes de reconeixement d'avions així com la manipulació d'una sirena d'alarma de maneta. En el lloc de comandament hi havia taula cadires, una màquina d'escriure i diferents documents oficials, mapes i plànols indicant posicions, diaris de les divisions republicanes i revistes d'època. En el punt d'enginyers s'explicava com eren les fortificacions i es mostraven els manuals de construcció de fortins, també s'invitava al visitant a agafar pic o pala per contribuir a l'excavació d'una trinxera. En el racó de cultura i alfabetització un soldat mestre ensenyava a llegir i escriure a alguns reclutes, hi havia una pissarra i cartilles amb lletres. També es recitaven poemes del llibre «Presència de Catalunya. Per al soldat català de l'Exèrcit de la República». En el niu de metralladores, les trinxeres i l'interior del fortí el visitant podia

conèixer quin era l'armament, l'uniforme i l'equipament dels soldats, i també les tàctiques de combat més usuals del moment.

Les diferents convocatòries de recreació a Raïmats també van incorporar simulacres de combat, recreant l'atac del 15 de novembre. La valoració del conjunt d'aquests tipus d'activitat va ser molt positiva tant pels recreadors com pels visitants. En les recreacions van participar grups de la comarca, però també estudiants del Grup de Recreació UB. Per als visitants la inserció en un context de recreació va resultar altament suggeridora com a succedani de viatge al passat, participat però alhora extemporani. Tanmateix allò important des del punt de vista didàctic va ser que els recreadors es convertien en una mena de mobiliari que contextualitzava i ajuda a entendre, o a evocar, el que havia passat en aquell mateix lloc el 1938. Si usualment l'experiència per als visitants era satisfactòria encara ho era més pels recreadors que gaudien amb més intensitat del succedani de viatge en el temps i podien desenvolupar emocions i experiències empàtiques que els ajudaven a entendre millor el que deuriem sentir i experimentar les persones que van viure en aquell període o que es van veure sotmeses a contexts de conflicte. Tot plegat definia una experiència didàctica de primer ordre que, en tant que feia significatiu un patrimoni i un paisatge relacionats amb uns fets històrics, potenciava una millor interpretació i comprensió de les casuístiques del passat.

Altament pels didactes que van participar en aquestes experiències les activitats de recreació van ser útils per generar documentació iconogràfica que posteriorment es va replicar a diferents propostes didàctiques, cinètiques o d'il·lustració històrica.⁶

Polítiques de memòria

La trama d'activitats i iniciatives a l'entorn dels espais històrics de la batalla de Raïmats es va complementar també amb polítiques de memòria, i novament establint complicitats entre els investigadors de la Universitat de Barcelona i la societat civil. Així al llarg dels anys es van realitzar diferents trobades i actes d'homenatge als soldats republicans que van morir en els combats de La Fatarella. El lloc on van ser localitzades, en les excavacions del 2011, les restes esquelètiques d'un soldat es va convertir en espai de referència, d'homenatge i de pelegrinatge. Per tal de consolidar aquestes dinàmiques i a iniciativa de DIDPATRI es va promoure la construcció d'un monument que fixés, sobre el territori, la gesta dels soldats republicans que van contribuir amb el seu sacrifici a la retirada exitosa del XVé cos d'exèrcit. L'operació era interessant en tant que, per primera

6. Al respecte destaquen els reportatges elaborats directament pel grup de recerca DIDPATRI i l'empresa Molècula promotors, amb Lo Riu, de diferents convocatòries de recreació a La Fatarella. https://www.youtube.com/watch?v=wU5lsx6H_MY&index=6&list=PLfxuc4Du0TFzH0o5RW6MDRzANPhMTGzmr (Consultat 24 de gener de 2018).

Figura 6. Placa en memòria
del combat de Raimats.

Figura 7. Recreadors
del grup «Ejército del Ebro»
a la placa de Raimats.

vegada una acció de recerca arqueològica i didàctica podia complementar-se amb una acció decidida de memòria, la qual cosa resultava molt interessant des del punt de vista de la filosofia de l'arqueologia pública. Altrament la fixació d'un monument orientat clarament a la memòria republicana trencava la dinàmica de monumentalització de la victòria que els guanyadors havien imposat al territori en el període de postguerra, i també la monumentalització expiatòria (la del «tots vam tenir la culpa») pròpia de la Transició.

Els models de referència que es van prendre van ser els dels espais de conflicte europeus de les dues guerres mundials, com també els de camps de batalla que havien estat intensament museïtzats a partir de la inserció de monuments memorials (cas de la batalla de Gettysburg). Finalment, i tenint en compte els models esmentats, es va optar per produir una placa de bronze de 60 x 80 amb un baix relleu congruent amb l'estètica dels anys 30, que evokes els soldats republicans que van lluitar en aquell lloc on van morir molts d'ells. La llegenda feia referència a la unitat que havia protagonitzat el combat, la 15 brigada mixta de l'Exèrcit popular, però, en tant que aquesta brigada era orgànicament la successora de la XV brigada Internacional, dissolta el setembre del 1938, abans dels combats de La Fatarella, es va optar per fer constar les dues unitats: la XV BI i la 15 BM. El baix relleu el va executar Mar Hernandez P.⁷, durant el 2013 i es va col·locar, aplacat contra una llosa de pedra, al camp de batalla de Raïmats el novembre d'aquell mateix any en un acte commemoratiu al qual van assistir el fill i familiars del General Vicente Rojo i familiars del Tinent Coronel Pedro Mateo Merino cap de la 35 Divisió internacional. Un destacament del grup de recreació dels Mossos d'Esquadra en va retre els honors militars. De fet la placa de Raïmats esdevenia el primer monument aixecat, explícitament, en memòria de les unitats de l'Exèrcit Popular. La presència del monument va contribuir efectivament a fixar la memòria en el territori, el lloc va reforçar la seva potencialitat simbòlica i en els anys que van seguir, i en el present, es un referent per realitzar homenatges, fotografies de record i es objecte específic de visites turístiques. Altrament la popularitat del lloc ha generat alguns problemes en tenir alguns dels visitants una actitud poc curiosa en travessar les finques de l'entorn del lloc⁸.

7. Respecte al procés d'elaboració vegeu: https://www.youtube.com/watch?v=wU5lsx6H_MY&index=6&list=PLfxuc4Du0TFzH0o5RW6MDRzANPhMTGzmr (consultada 24 de gener de 2018).

8. Aquesta primera experiència d'aixecar monuments en memòria de l'Exèrcit Popular va tenir continuïtat en altres monuments com les plaques dedicades a l'Aviació republicana ubicada a els Monjos, i al Major Robert Merriman a Corbera d'Ebre. Altrament i de manera prèvia DIDPATRI també havia assajat la monumentalització de la Guerra de Successió amb una placa en memòria de la Batalla de Talamanca i un altre sobre el coronel Adjutori Segarra.

Acció didàctica directa

Les diferents iniciatives creuades de caràcter didàctic sobre el conjunt arqueològic de Raïmats es van realitzar i es realitzen amb una acció directa sincrònica consistent a realitzar visites guiades i tallers amb grups de centres educatius, i grups de ciutadans en general. Les activitats per a escoles han estat coordinades per l'Associació lo Riu i cal destacar que han estat nombrosos els grups classe de l'entorn anglosaxó que han visitat i treballat els espais. Per tal de respondre a les demandes es van elaborar diferents dossiers didàctics i materials per executar tallers. Aquesta activitat directament adreçada al mon escolar va poder incorporar les produccions iconogràfiques i aprofitar les iniciatives museogràfiques per tal d'ofertar propostes suggeridores que, des del 2013 ençà, van fer augmentar les demandes de visites. D'altra banda diferents agents turístics van incorporar les visites comentades a la línia de La Fatarella i al sector de Raïmats. Per tal de preservar els entorns i garantir la integritat dels espais sempre es va intentar que aquestes visites estiguessin aconduïdes o tutelades per l'Associació Lo Riu.

Conclusions

La recerca històrica i arqueològica de la batalla de Raïmats endegada el 2011 es pot considerar com una iniciativa contextualitzada en el corrent de l'arqueologia pública i la recerca-acció. En les diferents actuacions es van mancomunar esforços entre els investigadors del CSIC i de la Universitat de Barcelona amb diferents entitats cíviques, i singularment l'Associació Lo Riu, interessades en la conservació i potenciació del patrimoni de la guerra Civil espanyola. Destacar també que des del primer moment l'equip investigador va incorporar investigadors de l'entorn de la Didàctica de les Ciències Socials. Altrament el desenvolupament de l'experiència, i la socialització dels resultats de la recerca, va generar un interessant treball de disseminació del coneixement, i diverses iniciatives d'innovació. Així el conjunt excavat i documentat va conèixer diferents intervencions plantejades des de l'òptica de la museografia didàctica. També es van incorporar aportacions d'iconografia didàctica que van contribuir, de manera determinant a fer comprensible el jaciment. La dinàmica transversal també va suposar la incorporació i potenciació d'activitats de recreació històrica, de fet grups de recreació com «Recreació UB», o «Recreació Lo Riu» van néixer vinculats a la voluntat d'impulsar activitats per donar a conèixer el jaciment. Destacar també la incorporació al procés de la variable de la memòria amb una monumentalització de l'espai que va contribuir a la consolidació d'un lloc simbòlic. A l'entorn del monument s'han realitzat tota mena d'actes, promoguts per la societat civil, en favor de la cultura democràtica i la llibertat, i contra el feixisme. I encara s'ha d'afegir que el lloc, gracies a les diverses iniciatives també s'ha convertit en entorn freqüentat per escoles i per grups interessats en turisme del conflicte. Tot plegat la dinàmica d'arqueologia pública s'ha complementat, des de l'òptica de les ciències de

l'educació, amb una praxis d'investigació acció i la resultant es una interessant trama que continua arrossegant i fent avançar el projecte conjuntant arqueologia, història, didàctica de les ciències socials, iconografia didàctica, comunicació audiovisual, expressió visual i plàstica i polítiques de memòria. Una experiència interessant que encara te per endavant un dilatat recorregut.

Bibliografia citada

- CAPDEVILA, J. (1938). *La fortificación de campaña*. Madrid: Sindicato de la Industria de la Edificación, Madera y Decoración.
- GONZALEZ-RUIBAL, A. (2012). «El último día de la batalla del Ebro. Informe de las excavaciones arqueológicas en los restos de la Guerra civil en Raïmats. La Fatarella (Tarragona)». (CSIC-INCIPT) Informes y documentos de Trabajo.
- GONZALEZ-RUIBAL, A. (2016). *Volver a las trincheras. Una arqueología de la Guerra Civil española*. Alianza Editorial. Madrid.
- GRUPO DE EJÉRCITOS DE LA REGIÓN ORIENTAL. Comandància general de ingenieros: Normas para Trabajos de fortificación. Septiembre de 1938. AGMAV,C575, Cp.13
- HERNANDEZ CARDONA; F.X.; CARDONA, G.; ROJO, M.C.(2013): «Memòria dels treballs d'excavació, neteja i reconstrucció als Raïmats, La Fatarella» Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura. Expedient 437K121N279/1-9191. Barcelona.
- MARTÍNEZ BANDE, J. M. (1978) *La Batalla del Ebro*. Editorial San Martín, Madrid.
- MIRO, O. (2013). *Restes i vestigis de la Guerra Civil. 17 rutes per Catalunya*. Cossetania. Valls.
- MOSHENSKA, G. (Ed) (2017). *Key Concepts in Public Archaeology*. UCL Press. London.
- RAMOS FOLCH, P. Y PÉREZ SUÑÉ, J.M. (2010). «Estudi documental d'una part de la línia fortificada republicana a la serra de la Fatarella». Informe. Serveis Territorials a les Terres de l'Ebre del Departament de Cultural i Mitjans de Comunicació de la Generalitat de Catalunya.
- RUBIO-CAMPILLO, X. & HERNÁNDEZ, F.X.(2015). «Combined Arms Warfare in the Spanish Civil War: The Assault on the Republican Defence Line at Fatarella Ridge». *Journal of Conflict Archaeology*. Vol 10. Pags, 52-69.